

Adnan Busuladžić
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
adnan.busuladzic@hotmail.com

**SLUČAJNI NEOBJAVLJENI ARHEOLOŠKI NALAZI
SA PROSTORA SREBRENICE
(figurina boga Pana, sidrasta fibula, srebrene kovanice)**

Apstrakt: Pored arheoloških nalaza koji se otkrivaju tokom sistematskih istraživanja, na području općine Srebrenica nisu rijetki ni slučajni arheološki nalazi. Takvi su i predmeti koji se prezentiraju u ovom radu. Riječ je o bronzoj figurini boga Pana, sidrastoj bronzoj fibuli i srebrnim kovanicama. Figurina Pana, prema dostupnoj literaturi, predstavlja rijedak oblik nalaza na prostoru Bosne i Hercegovine, sa datacijskim okvirom II i III stoljeća. Pronađene srebrene kovanice najvjerovatnije se također mogu datirati u period II stoljeća. Bronzana fibula predstavlja tipični primjerak sidraste fibule koja se datira u širi period od I do III stoljeća.

Ključne riječi: antička Domavija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina, bronzana figurina boga Pana, sidrasta fibula, srebrene kovanice

Abstract: Along with archaeological finds discovered during systematic excavations, accidental finds are not uncommon in Srebrenica municipality. The objects presented here are such finds: a bronze figurine of the god Pan, a bronze anchor fibula, and silver coins. According to available reference works, the figurine of Pan is a rare find in Bosnia and Herzegovina, dating from the 2nd and 3rd centuries. The silver coins probably date from the 2nd century. The bronze fibula is a typical specimen of an anchor fibula, ranging in date from the 1st to the 3rd century.

Keywords: Roman Domavia, Dalmatia, Bosnia and Herzegovina, bronze figurine of the god Pan, anchor fibula, silver coins

Uvod

Posljednjih decenija Bosna i Hercegovina je suočena sa gotovo dnevnim gubitkom arheološkog i drugog kulturno-historijskog blaga koje se nelegalnim putevima, ali i totalnom nebrigom nadležnih vlasti, od lokalnog do državnog nivoa, nepovratno iznosi iz naše zemlje.

Na prostoru općine Srebrenica vlasnik parcele je tokom izvođenja građevinskih radova pronašao u ovom radu analizirane predmete, čije je fotografije ustupio autoru ovih redaka na analizu i objavu. Kako, nažalost, vrlo često institucije ili stručni pojedinci nisu u mogućnosti otkupiti pronađene predmete, niti ih predati u posjed neke muzejske ustanove, ovakvi radovi su jedini trag postojanja, ali i način prezentacije kulturno–historijskog blaga Bosne i Hercegovine.

Kratki historijski pregled

Vojno pokoravanje prostora današnje Bosne i Hercegovine nije išlo bez problema. Sukobljavanje između domaćeg ilirskog stanovništva i Rimljana je trajalo dug vremenski period.¹

Prvi sukobi između Rimljana i domaćeg stanovništva su zabilježeni već od 156. godine stare ere.² I u narednom periodu čitav niz borbenih aktivnosti, 119. godine,³ 78. godine,⁴ 47. godine, pa 44. godine stare ere,⁵ ukazuju da neprijateljstva nisu nikada bila

¹ Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.

² Marin Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996, 209-221.

³ Mirjana Sanader, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb 2002, 122; Mirjana Sanader, *Imago provinciarum*, Zagreb 2008, 61-111.

⁴ Salmedin Mesihović – Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Sarajevo 2015, 170-171.

⁵ Isto, 176-178.

prekinuta.⁶ Ovakav odnos je nastavljen i tokom Oktavijanovih operacija⁷ na ilirskom području,⁸ a završne vojne aktivnosti te konačno pokorenje Ilira,⁹ pa i područja srednjeg i gornjeg toka rijeke Drine, rezultiraju završetkom Batonovih ustanaka 9. godine nove ere.¹⁰

Nakon dugotrajnog osvajanja područja današnje Bosne i Hercegovine te konačnog kraha Batonovog ustanka 9. godine nove ere,¹¹ dolazi do dugotrajnog procesa uspostave rimske vlasti i složenog procesa romanizacije unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, te rubnih dijelova provincije Panonije, kojoj je prostor sjeverne Bosne administrativno i pripadao.

Područje Srebrenice u antičko doba

Među najsigurnijim dokazima života na području srednjeg i gornjeg Podrinja u predrimsko doba su konstatirane ili istražene ilirske nekropole.¹² Prve informacije o širem području gornjeg toka rijeke Drine govore o ilirskom plemenu Dindara koje je živjelo na tom području. Ovu činjenicu potvrđuje pronađeni natpis koji govori o njihovom princepsu.¹³ Nakon osvajanja područja koje gravitira

⁶ M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 211 i 225.

⁷ S. Mesihović – A. Šačić, *Historija Ilira*, 180-190.

⁸ Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1991, 48.

⁹ S. Mesihović – A. Šačić, *Historija Ilira*, 207-231.

¹⁰ Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2011, 14-16, A. Stipčević, *Iliri*, 49-51.

¹¹ Enver Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*. Knj. 17, Tuzla, 2002, 7.

¹² Milica Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla 1976, 16-17.

¹³ Karlo Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII*, Sarajevo 1907, 446.

rijeci Drini, Rimljani kreću sa uhodanim načinima pacifikacije. Ove mjere su podrazumijevale rad na izgradnji komunikacija, objekata vojne, administrativne i upravne naravi, te razaranje domorodačkih utvrda i gradina.¹⁴ Nove strukture civilne i vojne vlasti se smještaju na području Skelana, koje vrlo brzo postaje urbano naselje.¹⁵ Pored Skelana veliko urbano naselje ustanovljeno je u Sasama, na širem području današnje Srebrenice, a poznato je pod nazivom Domavia.¹⁶ Osnovni poticaj ovakvoj intenzivnoj urbanizaciji leži u činjenici da je područje bilo iznimno bogato rudama. Panonsko-dalmatinski rudnici, posebno rudnici srebra, vremenom postaju od velike važnosti za Rim. Potvrđeni arheološki lokaliteti na kojima je dokazana rudarska aktivnost na eksploataciji srebra u Srebrenici su Majdanski Potok, Saska Rijeka i Gradina.¹⁷ Od velikog značaja su bili također i rudnici željeza. Od vremena careva Marka Aurelija i njegova sina Komoda dolazi i do objedinjavanja rudarskih uprava u Dalmaciji i Panoniji, a sjedište tako organizirane administracije postaje Domavia.¹⁸ To je dalo poticaja razvoju cijelog kraja što potvrđuje postojanje različitih sadržaja, objekata, radionica, termi, ali i rustičnih vila koje su se prostirale u blizini ovih urbanih naselja.¹⁹ Vrlo intenzivno rimsko prisustvo potvrđeno je mnogobrojnim nalazima, arhitektonskim ulomcima, natpisima, arama, stelama, počasnim natpisima,²⁰ rimskim novcima,²¹ te

¹⁴ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 8.

¹⁵ B. Radić – B. Vujnović, *Srebreni denari iz Skelana*, Skelani 2016, 8-9.

¹⁶ *Isto*, 8.

¹⁷ Enver Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XXI – XXVII, Sarajevo 1976, 21-26.

¹⁸ Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999, 77-78.

¹⁹ A. Busulađić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, 104-110.

²⁰ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 13, 15 i 27.

²¹ B. Radić – B. Vujnović, *Srebreni denari iz Skelana*.

značajnim mozaicima.²² Cijelo područje srednjeg i gornjeg toka rijeke Drine je bilo pokriveno vojnim prisustvom. Veći garnizoni su postojali na lokalitetima Voljevice i Crkvina – Mihaljevići kod Bratunca, te u Skelanima²³ i Domaviji.²⁴

Pored ovih većih naselja na navedenom području su evidentirani i drugi mnogobrojni lokaliteti poput Tegara, Konjević Polja, Karaule, Koludra, Potputnjače, Ugošica, Zgunjevskog polja, Liješća,²⁵ Podliješća, Loznice, Rašća, Segnima, Srebrene Luke, Zagraja, Ždrijela i drugih.²⁶

Drugo značajno urbano naselje, pored Skelana,²⁷ bila je Domavia.²⁸ Ona je također dobro dokumentirana obzirom na sistematska arheološka istraživanja koja su dokazala intenzitet života u njoj.²⁹ Bitni sadržaji koji potvrđuju stepen urbanizacije svakako su

²² Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2008, 55 i 56; Svetlana Marković, *Vodič kroz Arheološki muzej "Rimski municipium"*, Srebrenica 2015, XIX-XXX.

²³ Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine), III. Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, *Godišnjak XIX, Centar za balkanološka ispitivanja*, 17, Sarajevo, 1981, 148; Enver Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XXIV, br. 25/26, Sarajevo 1990, 41-42.

²⁴ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 10.

²⁵ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* 1988, tom 3, 67-82.

²⁶ A. Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, 147-148.

²⁷ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, djela knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988, 177; E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 12-14.

²⁸ E. Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, 23.

²⁹ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 14-15.

i otkrivena gradska vijećnica i terme.³⁰ Tvrdnji o značaju ovog područja ide u prilog i dokazana činjenica da je područje oko današnje Srebrenice bilo dobro komunikacijski povezano³¹ sa Salonom.³²

Dokazani intenzitet života podrazumijevao je neophodnost organiziranja i načina ukopa.³³ Pored usamljenih grobova, do danas je na ovom prostoru otkriveno postojanje tri nekropole. Riječ je o nekropolama na Velikom Platou, Čadorištu i na Karauli. Najveći broj ukopa pokazuje da se dominantan način običajne prakse odnosio na incineraciju, dok je skeletno ukopavanje znatno manje prisutno. Iz ove činjenice razabiremo da je intenzitet života bio najveći u periodu I do III stoljeća.³⁴ Pored mnogobrojnih grobnih priloga ističu se svjetiljke kakvih je pronađen znatan broj,³⁵ osobito lampe firma tipa.³⁶

³⁰ Wladislav Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1891, 1-19; Wladislav Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice, godine 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1892, 1-24; E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 17-20.

³¹ Ćiro Truhelka, Rimaska cesta u kotaru srebreničkom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1891, 243-244.

³² Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974, 186.

³³ Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela knj. LXXXIII, knj. 9, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2012, 15.

³⁴ Milica Baum, Sase, Srebrenica, Tuzla – Nekropola, *Arheološki pregled*, 3, Beograd 1961, 96-97; Milica Baum – Dragoslav Srejić, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, III, Tuzla 1959, 23-54; Isto, 1960, 3-31.

³⁵ Slična je situacija i kod nekropola na drugim lokalitetima. Adam N. Crnobrnja, *Kulturna namena rimskih žižaka u Gornjoj Meziji*, Beograd 2006, 101-108.

³⁶ Adnan Busuladžić, *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2007, 115, 126-134, 140, 143, 157-178 i 182.

Dolazak velikog broja stranih etničkih elemenata koji su službom bili vezani za prostor današnje Srebrenice podrazumijevao je i prisustvo različitih kulturnih zajednica. Naime, nosioci zvaničnih struktura civilne i vojne vlasti, vrlo često stranci, Italici, Orijentalci, Grci i drugi, dolazeći na ove prostore donosili su i svoja religijska vjerovanja i običajnu praksu. Ovo je potvrđeno velikim brojem spomenika posvećenih Jupiteru, Junoni, Marsu, Genijima, Liberu, Dijani, Pomoni, Erotu, Asklepiju, Higiji, Atisu i Silvanu.³⁷ Među do danas konstatiranim kultovima ističe se i bronzana ruka Sabasijevog kulta,³⁸ jedinstvena na prostoru Bosne i Hercegovine.³⁹

U sklopu religijskih predstava i vjerovanja rimskodobnih stanovnika srebreničkog kraja slika se upotpunjuje i ovdje prezentiranim Panom. Vrlo uvjetne analogije, bazirane isključivo na temelju fizičkih karakteristika načina izrade, mogu se povući upravo s kultovima Sabasija i Erota. Naime, religijske predstave pokazuju da su bronzane figurine, uglavnom manjih dimenzija, bile prisutne i nisu predstavljale novinu u tom području. Ovoj kategoriji pripada i ovdje analizirana bronzana figurina Pana.

Analiza novopronađenog materijala

Bronzana figurina Pana (katalog br. 1, Tab. 1, sl. 1)

Centralni nalaz koji se po prvi put prezentira u ovom radu je bronzana figurina boga Pana, koja je pronađena na lokalitetu općine

³⁷ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

³⁸ Kult je kroz bronzane ruke zastupljen u Panoniji. Ljiljana Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd 1979, 31-32.

³⁹ Veljko Paškvalin, Bronzana votivna ruka iz Sasa, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XV-XVI, Sarajevo 1961, 203-209; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 264-268.

Srebrenica. Pan je bio božanstvo stada i pastira.⁴⁰ Bio je sin boga Hermesa⁴¹ i nimfe, kćerke Driopove.⁴² Pan je rođen sa rogovima i kozijim nogama.⁴³ Prema nekim tradicijama, Hermes se pretvorio u jarca i oplodio Penelopu, koja je rodila Pana.⁴⁴ Bio je vrlo bučan i nasmijan. Hermes je bio izuzetno dobar kao otac. Odnio ga je na Olimp, gdje su mu se obradovali svi bogovi. Među njima posebno mu se radovao Dionis.⁴⁵ Na Olimpu mu je i dato ime Pan. Različita je mitološka osnova Panovog porijekla. Prema nekim tradicijama za roditelje Pana se drže Odisej i Penelopa ili Penelopa i Hermes, ili Penelopa i svi njeni prosci. Prema drugim se spominje da je Panov otac bio Apolon, Zeus ili Kron, a majka nimfa Penelopa ili Kalisto. U ovim različitim interpretacijama vremenom se javljaju i vjerovanja o postojanju dva Pana. Prema tom mišljenju jedan Pan je bio sin Zeusa i Kaliste,⁴⁶ a drugi Pan je sin Krona⁴⁷ i Reje.⁴⁸

Pan je božanstvo koje vezuju primarno za snježne planine, kamenite staze, šume, gdje je neizostavan sadržaj upravo i lov na divlje zvijeri. Pored lova, njegove dominantne aktivnosti su pjesma, sviranje frule, čuvanje stada⁴⁹ i igra.⁵⁰ Najčešće je u društvu šumskih

⁴⁰ Paulys-Wissowa *Real Encyclopädie der classischen Ulterthumswissenschaft*, Stuttgart 1848, 1099-1101.

⁴¹ Dragoslav Srejić – Aleksandrina Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2000, 474.

⁴² Sabina Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, Beograd 1980, 261.

⁴³ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, Beograd 2004, 93.

⁴⁴ D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 332.

⁴⁵ *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884-1890, 1029-1153; S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 261.

⁴⁶ D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317.

⁴⁷ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 261; D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 220.

⁴⁸ D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317. O identitetu Reje kao majke Pana: Isto, 93.

⁴⁹ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93.

nimfi,⁵¹ Dionisa,⁵² silena, satira,⁵³ ali i bića sličnih njemu poput pana i paniska. U podnevnim časovima je odmarao pored šumskih izvora, pa su čuvari stada vodili računa da ga vikom ne probude.⁵⁴ Mitologija ga spominje kao vrlo pohotno božanstvo koje je proganjalo mnoge nimfe, ali i pastirice i pastire. Nije imao sreću u ljubavi, jer su se mnoge od progonjenih nimfi na različite načine sklanjale od njega. Tako se nimfa Siringa⁵⁵ pretvorila u trsku od koje je Pan načinio frulu na kojoj je svirao.⁵⁶ Riječ je o instrumentu poznatom kao siringa.⁵⁷ Boginju Selenu⁵⁸ je osvojio zaogrnuvši se u ovnujsko runo.⁵⁹ Njegovu pohotnost je uvećala nimfa Eho koja ga je navela na samozadovoljavanje, pa je prema tradiciji prvi koji je to učinio.⁶⁰ Panovo ime se veže i za nimfu Pitis koja se, da bi se spasila od Panovog nasrtanja, pretvorila u omoriku.⁶¹ Kao rezultat njegovog raskalašenog života i veze koju je imao sa jednom nimfom rođen je Silen.⁶² Karakteristika kulta vezanog za Pana je i činjenica da je postojalo ukorijenjeno vjerovanje da je ovo božanstvo

⁵⁰ D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317.

⁵¹ Isto, 289.

⁵² Paulys-Wissowa *Real Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft*, Stuttgart 1903, 882-1045; N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 94.

⁵³ O pratnji satira vidi: D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 377.

⁵⁴ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93.

⁵⁵ O Siringi i ljubavi Pana prema njoj vidi: D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 387.

⁵⁶ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 94-95.

⁵⁷ A. Musić, *Nacrč grčkih i rimskih starina*, Zagreb 1942, 75.

⁵⁸ O Seleni vidi: D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 378.

⁵⁹ Isto, 317.

⁶⁰ Isto, 157.

⁶¹ Isto, 345.

⁶² Isto, 385.

smrtno,⁶³ što je bio povod da se kasnije, u srednjem vijeku, Pan izjednači sa Satanom. Duga je geneza početaka njegovog štovanja. Najprije je poštovan u Arkadiji, a nakon bitke kod Maratona 490. godine stare ere kult je proširen diljem grčkog etničkog prostora. Uzrok ovome treba tražiti u vjerovanju da je Pan pomogao Atenjanima da pobijede u navedenoj bitki.⁶⁴ Često je prikazivan kao poluživotinja, sa jarčevim nogama i naglašenom dlakavošću.⁶⁵ Njegov karakter je najčešće prikazivan kao itifaličan. Zabilježeni su također i njegovi prikazi kao kosmatog, dvorogog bića, ogrnutog kožom risa. Nosio je pastirski štap – pedum i frulu u rukama. Često je poistovjećivan sa Faunom⁶⁶ i Silvanom.⁶⁷ Volio je igru, pjesmu, muziku i zabavu,⁶⁸ a posjedovao je i dar proricanja, čemu je naučio i Apolona.⁶⁹ Jedna od njegovih specifičnosti je i zaštita koju je pružao pčelama.⁷⁰ Tekovina koja je i do danas ostala aktuelna, a vezana je za njegovo ime je strah, vrlo često iznenadan, neobjašnjiv koji obuzima ljude. Ovakvu pojavu Grci su nazivali “panika”, što je ostalo u upotrebi sve do danas.⁷¹

Iznimno je mnogo mitoloških događaja u kojim se spominje Pan.⁷² Tako znamo da je kao božanstvo povezano sa lovom poklonio

⁶³ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93.

⁶⁴ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 262.

⁶⁵ A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, 75.

⁶⁶ D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 430.

⁶⁷ O poistovjećivanju sa Silvanom vidi: Isto, 383.

⁶⁸ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 94.

⁶⁹ D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317.

⁷⁰ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 261.

⁷¹ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 262.

⁷² O Panu vidi: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1897-1902, 1348-1480.

boginji Artemidi lovačke pse.⁷³ Kako je bio iznimno dobar svirač tradicija ga povezuje i sa djevicama *aglauridama* koje su igrale uz Panovu muziku.⁷⁴ Zbog izraženog muzičkog dara kojeg je imao poučio je pastira Dafnida, sina Hermesovog, sviranju u frulu.⁷⁵ Muzikalnost kao vrlo izraženu osobinu potvrđuje i činjenica da je drugi Hremesov sin, Eurandar, koji je bio izuzetno muzikalan, u Laciju ustanovio više kultova među kojima i onaj posvećen Panu.⁷⁶ Njegova poveznica sa kultom plodnosti se dovodila u vezu i sa Demetrom. Njeno sakrivanje u pećini, zbog Posejdonovog proganjanja, uzrokovalo je nestanak plodnosti na zemlji. Pan je otkrio njeno skrovište i obavijestio Zeusa. Nakon intervencije samog Zeusa, boginja je vratila plodnost na zemlju.⁷⁷ Bio je bog koji je podržavao pastire i uvećavao i štitio stada⁷⁸ pa je ostala zabilježena i priča kako je oholog Keramba upozorio da svoja stada vrati sa planine jer se spremala velika zima. Keramb ovo nije poslušao pa je zbog toga i različitih uvreda koje je upućivao drugim bogovima bio kažnjen.⁷⁹ Ime boga Pana se veže i za čuvenog Midu,⁸⁰ koji se povukao u šumu, gdje je živio zajedno sa Panom. Nakon jednog muzičkog takmičenja između Apolona i Pana, gdje je Apolon dobio pobjedu, Mida nije priznao ovaj rezultat.⁸¹ Apolon⁸² ga je kaznio velikim magarećim ušima.⁸³ O njegovoj mudrosti govori i anegdota

⁷³ D. Srejšević – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 54.

⁷⁴ Isto, 5.

⁷⁵ Isto, 105.

⁷⁶ Isto, 148.

⁷⁷ Isto, 110.

⁷⁸ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93, sa napomenom 63.

⁷⁹ D. Srejšević – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 200.

⁸⁰ O Midi vidi: N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 92-93.

⁸¹ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 95.

⁸² O Apolonu vidi: Isto, 38-45.

⁸³ D. Srejšević – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 264.

da je Psihu posavjetovao da uputi molbe Amoru kako bi povratila njegovu naklonost.⁸⁴

Ikonografski i po pojavama za koje se veže, poznat je na prostoru Bosne i Hercegovine gotovo identičan kult Silvana.⁸⁵ Prema publiciranim interpretacijama, pod ovim imenom se krije staro domaće ilirsko božanstvo koje je nosilo italski naziv. Kao potvrda njegovog romaniziranog imena, ali domaćeg porijekla, ide i činjenica da su spomenici posvećeni ovom kultu pronađeni diljem današnje Bosne i Hercegovine. Riječ je o četrdesetak spomenika koji su i teritorijalno disperzirani u širokom arealu. Pored velike koncentracije na prostoru općine Glamoč, znatan broj ih je pronađen i u bihaćkom kraju, središnjoj Bosni, Hercegovini, ali i na prostoru Srebrenice.⁸⁶ Ovaj proces sinkretizma, osobito u slučaju Silvana, konstatiran je i u drugim dijelovima provincije Dalmacije.⁸⁷

Silvan je bio štovan širom Rimskog carstva.⁸⁸ Ova činjenica je posebno zabilježena na prostorima provincija Dalmacije i Panonije.⁸⁹ Ovu činjenicu potvrđuju i pronađeni spomenici na prostorima današnje Srbije, Makedonije, Crne Gore, Galije, Afrike, Sirije te drugim područjima. Silvan je bio najpopularnije božanstvo

⁸⁴ Isto, 366.

⁸⁵ Veljko Paškvalin, Reljef Silvana i nimfi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XIX, Sarajevo 1964, 151-155.

⁸⁶ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 81-82.

⁸⁷ Ljubica Perinić, Je li doista riječ o Besu Silvanu?. Was it Bes-Silvanus? *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108/2015, Split 2015, 79-89; Ljubica Perinić, Različite razine sinkretizma na tri Silvanova spomenika – Different levels of syncretism on three Silvanus monuments, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 32, Zagreb, 215-228; M. Sanader, *Imago provinciarum*, 177-179.

⁸⁸ Peter F. Dorsey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden – New York – Cologne 1992, 68-71.

⁸⁹ Ljubica Perinić-Muratović, *Porijeklo i narav boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, Zagreb 2008, 191-230 i 286-290.

siromaha u Rimu. On je bio zaštitnik tesara, trgovaca žitom, te svih onih koji su bili vezani za neki vid šumske industrije. Štovali su ga i gladijatori, ali i lovci, robovi i koloni. Ono što je bitno naglasiti je da italske varijante Silvana prikazuju kao poljodjelca, te on nema nikakvih zajedničkih elemenata sa grčkim Panom. Prema analizi pronađenih spomenika koji imaju ikonografske predstave, može se dati jedan opći zaključak da su mnogi narodi imali neko lokalno božanstvo vezano za stada, šume, pašnjake, vegetaciju, te se dolaskom pod vlast Rima to domaće božanstvo u promjeni imena poistovjećuje sa rimskim božanstvom Silvanom.⁹⁰

I na prostoru današnje Bosne i Hercegovine pronađeno je više spomenika koji prema ikonografskim predstavama podsjećaju na Pana. Riječ je o spomenicima Silvana koji pokazuju klasične atribute Pana: siringu, pedum, kozu, te grane drveta. Na domaćim spomenicima Silvan⁹¹ je prikazivan kao šumsko božanstvo. Na starijim spomenicima u Arkadiji, koja je bila kolijevka Pana, božanstvo je prikazivano u antropomorfnom obliku. U kasnijem periodu Pan poprima terimorfni karakter, pa mu se nadodaju rogovi, kozije noge i papci umjesto stopala. Ovakva forma upravo postaje primjer prikazivanja Silvana na našim prostorima.⁹² Ovi ikonografski elementi ukazuju na veću sličnost sa grčkim Panom, ali epigrafski spomenici izrijeком navode Silvana.⁹³

Bronzana figurina koja je predmet obrade u ovom radu predstavlja Pana sa karakterističnim atributima vezanim za ovo božanstvo. Bog je prikazan sa kozijim nogama i butovima

⁹⁰ Sve o Silvanu vidi: E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 55-82.

⁹¹ O Silvanu: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1911, 824-876.

⁹² E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 56-58.

⁹³ M. Sanader, *Imago provinciarum*, 178.

prekrivenim krznom, tijela robusnijeg, također izraženo dlakavijeg. U desnoj ruci drži pastirski štap – pedum, dok je u lijevoj frula. Falus mu je jasno vidljiv u erektilnom stanju. Glava je sa rogovima na vrhu, duže kose i brade (katalog br. 1, Tab. 1, sl. 1). Zbog prikazanog falusa stojimo na stanovištu da je u ovom slučaju ipak riječ o grčkom Panu, a ne Silvanu.

Bez obzira na ponuđeno mišljenje i ikonografiju, iz vida ne treba ispuštati ni mogućnost pojave *interpretatio romana*, kakva je često bila upravo u religijskom kontekstu, posebno kada je riječ upravo o Silvanu⁹⁴ koji je bio vrlo sličan Panu, ali i drugim tzv. šumskim božanstvima.⁹⁵

Običaj štovanja različitih kultova kroz formu malih bronzanih figurina bio je značajno zastupljen među Rimljanima, a što dokazuju i mnogobrojni nalazi.⁹⁶ Sve navedeno, ali i nedostatak stvarnog arheološkog konteksta, ostavlja mogućnost okvirnog datiranja figurine u period II i III stoljeća. Stariji vremenski okvir je teško moguće, jer se radi o periodu konsolidacije prilika i novih vlasti. U periodu kasne antike kršćanstvo već dominira društvenim prilikama u provinciji. Zbog toga bi predloženi datacijski okvir bio najbliži realnom stanju, te naseljavanju grčkog etničkog elementa na ova područja, a sve u sklopu obavljanja odgovornih dužnosti u Domaviji.

⁹⁴ Lj. Perinić, Je li doista riječ o Besu Silvanu?. Was it Bes-Silvanus?, 79-89; Lj. Perinić, Različite razine sinkretizma na tri Silvanova spomenika – Different levels of syncretism on three Silvanus monuments, 215-228.

⁹⁵ Bojana B. Plemić, Interpretatio romana of the forest deities in the central Balkan area, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 28, Beograd 2012, 47-60.

⁹⁶ Grupa autora, *Antička bronza Singidunuma*, Beograd 1997, 33-40.

Sidrasta fibula (katalog br. 2, Tab. 1, sl. 2)

Vrlo česti nalazi na rimskodobnim lokalitetima su i fibule. Ovi predmeti u različitim formama potiču još iz bronzanog doba. Njihova proizvodnja, vrste i načini upotrebe bili su u direktnoj povezanosti sa načinima odijevanja, ali i klimatskim podnebljem u kojem su ljudi živjeli.

Fibula je predmet koji je služio kao pomoćno sredstvo za pridržavanje odjeće na ramenu ili prsima. Pojavom dugmadi kao novog tehničkog rješenja ovaj funkcionalni predmet ostaje u upotrebi, ali samo kao dio nakitnih kompleta, iako je tokom rimskog razdoblja vrlo često, pored funkcionalne, fibula imala i ukrasnu namjenu. Vremenom su se razvili mnogobrojni oblici i tipovi karakteristični za pojedine oblasti, vremenska razdoblja⁹⁷ i društvene kategorije.⁹⁸ Sa lokaliteta Srebrenice, kao slučajni nalaz, pronađena je i jedna bronzana fibula sidrastog tipa.

Osnovna tipološka karakteristika ovog tipa fibula je luk u obliku sidra. Luk kod sidrastih fibula je proširen sa dva kraka koji se u obliku plitkog slova „U“ povijaju prema stopi, dobijajući time oblik sidra.⁹⁹ Po svojoj konstrukciji uglavnom su dvodijelne. Na glavi imaju potpurnu gredu. Ispod grede je spiralna opruga sa spoljašnjom tetivom, koja ima širok držač.¹⁰⁰

⁹⁷ Ivan Drić – Asja Tonc, Kasnolatske i ranocarske fibule s japodskog prostora, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 31, Zagreb 2014, 181-214.

⁹⁸ Adnan Busuladžić, *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, Sarajevo – Tolisa 2014, 10.

⁹⁹ Sofija Petković, *Rimske fibule u Srbiji*, Arheološki institut, knj. 50, Beograd 2010, 105-115.

¹⁰⁰ A. Busuladžić, *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, 96.

Porijeklo sidrastih fibula može se tražiti u izrazito profiliranim fibulama, kao izraz lokalnih potreba i interpretacija.¹⁰¹ Najširi dio luka se proširio, pa je iz njega nastao ovaj karakterističan sidrasti oblik. Fibule ovog tipa karakteristika su provincija Panonije,¹⁰² Dakije,¹⁰³ Trakije¹⁰⁴ i Dalmacije.¹⁰⁵ Znatno su malobrojnije na sjeveru Panonije nego na jugu. Prema E. v. Patek, sidraste fibule imaju svoje korijene u tračko-ilirskom području, pri čemu se ističe značaj i uticaj Tračana.¹⁰⁶ Često su nošene sa ukrasnim dodacima, što je potvrđeno u više slučajeva.¹⁰⁷

Može se pretpostaviti da je upotreba ovih fibula bila u vremenskom intervalu od I do III stoljeća.¹⁰⁸

Na prostoru današnje Srbije,¹⁰⁹ Hrvatske,¹¹⁰ području Bosanske Posavine,¹¹¹ ali i cijele Bosne i Hercegovine poznat je veći

¹⁰¹ Aleksandar Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Savez arheoloških društava Jugoslavije. Dissertationes et Monographiae, XXI, Beograd 1978, 78; S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji*, 76.

¹⁰² E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*. Dissertatione Pannonicae, II/19, Budapest 1942, T. VIII, sl. 15, T. IX, sl. 9

¹⁰³ I. H. Crişan, *Le trésor d'Atel et ses relations balkano-danubiennes*, unutar: *Dacia*, N. S. III, Bucureşti 1959, 353, D. Popescu, *Fibules en bronze des collections du Musée National de Antiquités*, unutar: *Dacia*, V – VI, (1935-1936). Bucureşti 1938, 242, sl. 6 I 7.

¹⁰⁴ И. Великов, Новооткрите старине, *Известия на българския археологически институт*, VII/1932. – 1933., София 1933, 407.

¹⁰⁵ Sanja Ivčević, *Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun)*, *Izdanja HAD*, vol. 27, Zagreb 2011, 171.

¹⁰⁶ E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, 100; Irma Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. Arheologija, sv. XX, Sarajevo 1963, 119.

¹⁰⁷ Ivana Popović, *Certain Traits of the Roman Silver Jewellery Manufacture in the Central Balkans*, *Starinar* XLVII, Beograd 1996, 142–154.

¹⁰⁸ S. Ivčević, *Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun)*, 171; D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd 1983, 45.

broj primjeraka ovog tipa fibula,¹¹² koje se prema nekim elementima mogu grupirati u nekoliko varijanti.

Srebreni novac

(katalog br. 3 – 12, Tab. 2, sl. 3 – 12)

Rimski novac se u osnovnom hronološkom i društvenom kontekstu može podijeliti na dvije velike grupe: novac rimske Republike i novac rimske Imperije. Novac rimske Republike je kovan pod nadzorom kolegijuma, a na ovim kovanicama su vrlo često različiti prikazi iz političkih i vojnih događaja, te različite mitološke tradicije, istaknute ličnosti i slično. Već u ovom periodu dešava se diferencijacija na novac izrađivan od bronz, srebra i zlata. Zlatni novac pojavljuje se relativno kasno, oko 87. godine stare ere. Srebreni novac emitiran je sa kursom iznad njegove metalne vrijednosti. Pored kvalitetnog srebrenog novca, postojale su i serije bronzanog novca koji je samo prevučen srebrom.¹¹³

I u kasnijem periodu Rimskog carstva država ulaže napore da se održi povjerenje u novac, koji je postao neizostavni dio ekonomskih tokova, privrede i ekonomije. U kriznim trenucima zlatni i srebreni novac je emitiran samo za potrebe vojske. U

¹⁰⁹ S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji*, 105-115; D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, 45.

¹¹⁰ Remza Košćević, *Antičke fibule sa područja Siska*, Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti, Zagreb 1980, T. XX, sl. 149.

¹¹¹ A. Busuladžić, *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, 178, sl. 107.

¹¹² Adnan Busuladžić, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2010, 83-88; Carlo Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXII, Sarajevo 1910, 197, sl. 36; Nada Miletić, *Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1963, 21, 23, 24, 25 i 27 sl. 2.

¹¹³ Jean Babelon, *Antička numizmatika*, Beograd 1970, 90-95.

državnom aparatu često su se dešavale promjene koje su se odnosile na pravo nadzora nad kovanjem novca. Te pravne stečevine razmjerno često su prelazile u ruke tri bitna ali različita politička faktora. Riječ je o vladaru, Senatu i pobunjenicima, koji su također koristili priliku da kuju novac. U doba Carstva zabilježene su velike oscilacije u emitiranju novca, njegovoj nominalnoj vrijednosti, vrstama materijala i stvarnoj težini. Bilježe se slučajevi bankrota sistema, te čestih devalvacija izdatih kovanica. Srebreni novac bilježi permanentnu stagnaciju. Da bi konsolidirali stanje novčanih tokova mnogi rimski vladari su pokušali izvršiti reforme. Najveće reforme zabilježene su od strane careva Valerijana, Dioklecijana i Konstantina.

Ikonografska analiza rimskih novčanica ukazuje na pojavu različitih predstava na njima. Pored predstava na tim kovanicama bilježe se i epigrafski podaci poput službenih naziva za pojedine vladare ili njihove dinastije. Tako se javljaju nazivi Avgust, Cezar i Imperator. Pored ovih naziva pridružuju se i druge riječi i kratice koje označavaju različite aspekte, poput pobjeda i porijekla.¹¹⁴ Vrlo često epiteti na novcu su dodavani za vladare koji su proglašeni bogovima. Često su i članovi carske porodice imali pravo prikazivanja svojih likova na novcu. Tako su nam do danas ostala poznata imena i likovi Fulvije, Oktavije, Livije, Antonije, Domicije, Agripine, Plotine Etruscile, Fauste i mnogih drugih.¹¹⁵

Nisu bili rijetki ni prikazi koji tretiraju rimsku mitologiju i religiju. Rimski panteon, Jupiter, Junona, Mars, Neptun, Minerva, Merkur, polubogovi i heroji Ahil, Enej, Eskulap, samo su najčešće

¹¹⁴ Maja Bonačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2007; Maja Bojačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split, 2008.

¹¹⁵ M. Bonačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, 12, 18, 24-26, 32, 44; J. Babelon, *Antička numizmatika*, 96-104.

prikazivani bogovi i heroji.¹¹⁶ U kultnom kontekstu, ali ipak sa političkom pozadinom, česti su bili prikazi diviniziranih božanstava. Značajan segment se odnosio na simboličke predstave i natpise koji su imali apotropejsku namjenu. Rog izobilja, terezije, klasje, palmina grančica, maslinova grančica, simboli besmrtnosti, velikodušnosti, kratke molitve za sretnu vladavinu imperatora, samo su manji dio scena i pisanih sadržaja na rimskim kovanicama. I osvojene provincije su imale svoja simbolična znamenja. Za proučavanje vojne historije zahvalno je proučavanje kovanica, jer su se na njima pojavljivale i vojne legije. Kovanice su bile idealan medij i za prikaze velikih arhitektonskih spomenika, građevina, slavoluka, amfiteatara i drugih zdanja.¹¹⁷

U ovom radu bilježimo postojanje deset srebrenih kovanica, pronađenih na tlu općine Srebrenica (katalog br. 3 – 12, Tab. 2). Nažalost, loše fotografije ne ostavljaju prostor za precizniju analizu. Nedostatak aversa i reversa na svim primjercima također otežava mogućnost analize pronađenog rimskog novca. Autor ovog priloga nema priliku da ponovo stupa u kontakt sa vlasnikom predmeta, te je ovakva forma informacije jedini dokaz koji dokumentira i ovu vrstu nalaza. Prema limitirajućim mogućnostima koje proističu iz analize ovih fotografija, može se pretpostaviti da je u pitanju novac koji je distribuiran u periodu do maksimalno početka III stoljeća. Prema površnoj ikonografskoj analizi, postojanje brade kod nekih, najvjerojatnije se može pretpostaviti atribucija u period početka II stoljeća i cara Hadrijana¹¹⁸ pa do Septimija Severa.¹¹⁹ Rimske kovanice iz navedenog perioda prisutne su i u drugim susjednim

¹¹⁶ J. Babelon, *Antička numizmatika*, 105-106.

¹¹⁷ Isto, 108-116.

¹¹⁸ M. Bonačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, 2007, 84; H. A. Seaby, *Roman silver Coins*, vol. II, Tiberius – Commodus, London 1968, 94-211.

¹¹⁹ H. A. Seaby, *Roman silver Coins*, vol III, Pertinax – Balbinus and Pupienus, London 1969, 1-51.

provincijama Carstva.¹²⁰ Prikaz slona na jednom reversu ukazuje i na mogućnost datiranja, barem navedenog primjerka i ranije u doba osvajanja ovog područja.¹²¹

Ono što se posigurno može ustvrditi da je ovakav novac zastupljen na prostorima Skelana, te da potvrđuje važnost cijelog područja i čestu upotrebu upravo ove vrste kovanica.¹²²

Zaključak

Unatoč činjenici da je prostor općine Srebrenica i njoj susjednih općina bio i još uvijek je predmetom značajnih arheoloških istraživanja, česti slučajni nalazi kakvi su upravo ovi koji su ovdje analizirani dokazuju da je navedeno područje još uvijek vrlo značajno, nedovoljno istraženo, te arheološki jako potentno. Zbog toga bi pažnja budućih arheoloških istraživanja morala biti dio osmišljenog sistemskog rada na potencijalnim lokalitetima. Neophodno bi bilo organizirati i reviziona istraživanja na poznatim lokalitetima, a sve u cilju još bolje zaštite kulturno-historijskog blaga.

I ovi nalazi potvrđuju intenzivne životne tokove na području koje je bilo poznato po značajnom broju urbanih naselja, rudnika, komunikacija, te ruralnih mjesta u antičko doba.

¹²⁰ Adam N. Crnobrnja, *Ostava denara i antoninijana sa Kalemegdana*, Beograd 2008, 14-15.

¹²¹ H. A. Seaby, *Roman silver Coins*, vol. I, Republic – Avgustus, London 1967, 20-21.

¹²² B. Radić – B. Vujinović, *Srebreni denari iz Skelana*, Skelani 2016.

Katalog

1. Bronzana figurina boga Pana. (Tabla 1, sl. 1).
Opis: Bog je prikazan sa kozijim nogama i butovima prekrivenim krznom, tijela robusnijeg, također izraženo dlakavijeg. U desnoj ruci drži pastirski štap – pedum, dok je u lijevoj frula. Falus mu je jasno vidljiv u erektilnom stanju. Glava je sa rogovima na vrhu, duže kose i brade.
Dimenzije: Visina 10 cm?
Literatura: Npublicirano.
2. Sidrasta fibula (Tabla 1, sl. 2).
Opis: Bronzana sidrasta fibula u cijelosti očuvana. Pravougaona potporna greda sa sačuvanom oprugom i vanjskom tetivom. Na najvišem dijelu luka višestruko profiliran disk – greben. Držač igle pravougaon. Na kraju stope dugmetasto zadebljanje.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
3. Srebena kovanica (Tabla 2, sl. 1).
Opis: Avers sa likom muškarca u profilu. Lice golobrado. Natpis na aversu potpuno oštećen.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
4. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 2).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice golobrado, sa gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.

5. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 3).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. U kosi vijenac. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
6. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 4).
Opis: Revers sa prikazom životinje, najvjerovatnije slona. Na slonu prikazana i jahalica. Kovanica oštećena. Iznad prikaza životinje natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
7. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 5).
Opis: Znatno oštećena kovanica sa nejasnim prikazom. Vrlo vjerovatno je u pitanju revers.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
8. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 6).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
9. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 7).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice golobrado, sa kratkom kosom. Na glavi vijenac. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.

10. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 8).

Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.

Dimenzije: Nepoznate.

Literatura: Nepublicirano.

11. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 9).

Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice golobrado, sa kratkom kosom. Na glavi vijenac. Na aversu natpis.

Dimenzije: Nepoznate.

Literatura: Npublicirano.

12. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 10).

Opis: Avers lica muškarca u profile. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.

Dimenzije: Nepoznato.

Literatura: Npublicirano.

Tabla 1

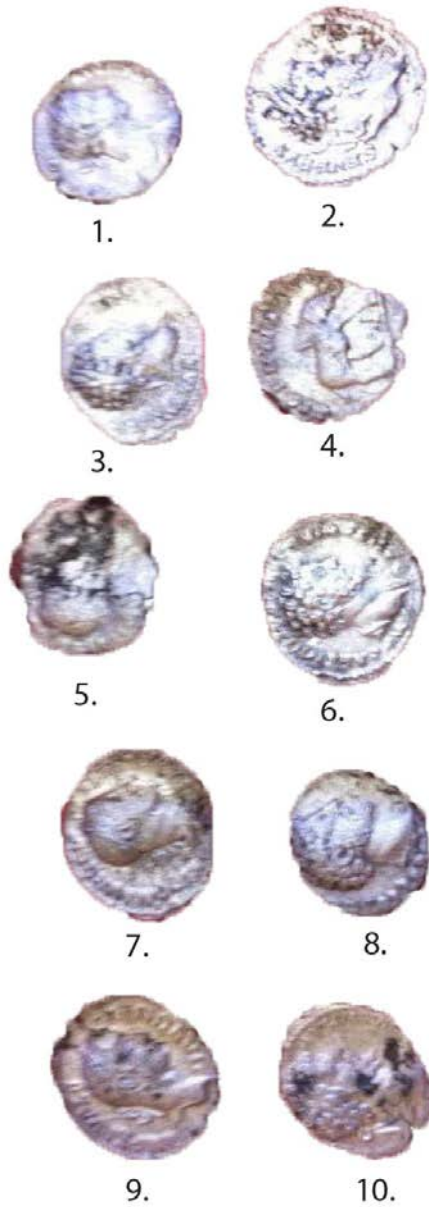


1. Pan



2. Fibula

Tabla 2



UNPUBLISHED CHANCE ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM SREBRENICA

(a figurine of the god Pan, an anchor fibula, silver coins)

Summary

Introduction

During the course of building works, the owner of a plot in Srebrenica municipality found the objects presented in this paper and provided the author with photographs for analysis and publication. Regrettably, since institutions or individual experts are unable either to purchase such finds or to present them to a museum, papers such as this are the only evidence of their existence, but also a way of presenting the cultural and historical treasures of Bosnia and Herzegovina.

Srebrenica in ancient times

Illyrian necropolises are one of the most reliable forms of evidence of life in the middle and upper Drina valley region in pre-Roman times (M. Kosorić 1976, 16-17). The earliest reports pertaining to the upper reaches of the River Drina mention the Illyrian tribe known as the Dindari, which lived in that area (K. Patsch 1907, 446). Once they had conquered the area that gravitates towards the River Drina, the Romans embarked on their established methods of pacification (E. Imamović 2002, 8). The main impetus for intensive urbanization was the area's wealth of mineral ores. The extraction of silver in Srebrenica is known to have been carried out at the archaeological sites of Majdanski Potok, Saska Rijeka and Gradina (E. Imamović 1976, 21-26). Iron mines were also of great importance. During the reigns of the emperors Marcus Aurelius and his son Commodus, the mines managements in Dalmatia and

Pannonia were merged, and were based in Domavia (A. Škegro 1999, 77-78). This stimulated development in the whole region, as evidenced by the various buildings, workshops, baths and rustic villas that sprang up near these urban settlements (A. Busuladžić 2011, 104-110). The marked Roman presence has been confirmed by numerous finds, architectural fragments, epitaphs, altars, stelae and honorary inscriptions (E. Imamović 2002, 13, 15 and 27), Roman coins (B. Radić – B. Vujnović 2016), and fine mosaics (A. Busuladžić 2008, 55 and 56, S. Marković 2015, XIX-XXX). The entire area of the middle and upper reaches of the River Drina was also covered by military garrisons at Voljevice and Crkvina – Mihaljevići near Bratunac, and in Skelani (I. Bojanovski 1981, 148, E. Imamović 1990, 41-42) and Domavia (E. Imamović 2002, 10).

Like Skelani (I. Bojanovski 1988, 177), Domavia was an important urban settlement (E. Imamović 1976, 23). It is also well documented, thanks to systematic archaeological excavations, which have provided evidence both of intensive activity there (E. Imamović 2002, 14-15, W. Radimsky 1891, 1-19, idem 1892, 1-24, E. Imamović 2002, 17-20), and of the roads network in the Domavia area linking it with Salona (Ć. Truhelka 1891, 243-244, I. Bojanovski 1974, 186).

A busy urban settlement of this kind needed an organized system for burials (V. Paškvalin 2012, 15). Along with individual graves, three necropolises have been found to date in the area: at Veliki Plato, Čadorište and Karaula. The methods of burial, and the nature of the grave goods (A. Busuladžić 2007, 115, 126-134, 140, 143, 157-178 and 182) reveal that activity in the area was at its height in the 1st to the 3rd centuries (M. Baum, 1961, 96-97, M. Baum – D. Srejić 1959, 23-54, idem 1960, 3-31).

Civilian and military officials, often of different ethnicities – Italics, Orientals, Greeks and so on – serving in present-day Srebrenica, brought with them their own religious beliefs and

practices, leading to the presence of a range of cults. Evidence of this is provided by the many monuments dedicated to Jupiter, Juno, Mars, the Genii, Liber, Diana, Pomona, Eros, Asclepias, Hygeia, Atis, Sabazios and Silvan (E. Imamović 1977).

Analysis of the newly-discovered material

Bronze figurine of Pan (Cat. no. 1, Tab. 1, fig. 1)

The central find presented here for the first time is a bronze figurine of the god Pan, found in Srebrenica municipality.

Pan, the deity of flocks and shepherds, was son of the god Hermes (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 474) and a nymph, daughter of Driops (S. Osvald 1980, 261). He was born with the horns, hindquarters and legs of a goat (N. A. Kun 2004, 93). In some traditions, Hermes transformed himself into a goat and impregnated Penelope, who gave birth to Pan (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 332). He was a very boisterous, jolly deity. Hermes was an extremely good father, taking him to Olympus, where all the gods were delighted with him, particularly Dionysos (S. Osvald 1980, 261). He was given the name Pan at Olympus. There are several different myths about the origin of Pan. Some say that he was the son of Odysseus and Penelope, or of Penelope and Hermes, or of Penelope and all her suitors. Others say his father was Apollo, Zeus or Cronos, and his mother the nymph Penelope or Callisto. These different views led in time to the belief that there were two Pans, one the son of Zeus and Callisto (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317), and the other son of Cronos (S. Osvald 1980, 261, D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 220) and Rhea (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). On Rhea as mother of Pan, (see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 93).

The god Pan is associated mainly with snow-capped mountains, rocky paths and forests, an integral feature of which is

the hunt for wild animals. His other principal activities were songs, playing the pipes, guarding flocks (N. A. Kun 2004, 93) and play (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). He was usually to be found with woodland nymphs (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 289), Dionysus (N. A. Kun 2004, 94), sileni, satyrs (on his association with satyrs, see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 377), and beings similar to him, such as the Panes and the little Pans or Paniskoi. He liked to sleep beside woodland springs in the afternoon, when shepherds would take care not to wake him with their shouts (N. A. Kun 2004, 93). Mythology describes him as a very lecherous god, who pursued many nymphs, as well as shepherds and shepherdesses. He was not lucky in love; many of the nymphs he pursued evaded him in one way or another. One such was the nymph Syrinx (for Syrinx and Pan's love for her see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 387), who turned herself into a reed, from which Pan made the flute he played (N. A. Kun 2004, 94-95), the pan pipes or syrinx (A. Musić 1942, 75). He seduced the goddess Selene (on Selene, see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 378) by wrapping himself in a fleece (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). His lust was aroused by the nymph Echo, who rejected him, causing him to masturbate; tradition has it, the first ever to do so (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 157). Pan's name is also associated with the nymph Pitys, who turned into a pine tree to escape his advances (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 345). His licentious life included an affair with a nymph, which resulted in the birth of Silenus (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 385).

A particular feature of the cult of Pan is the belief that he was mortal (N. A. Kun 2004, 93). This led, in mediaeval times, to his being equated with Satan. The origins of Pan-worship lie deep in time. He was first worshipped in Arcadia, and after the battle of Marathon in 490 BCE his cult spread throughout Greece. The reason for this was the belief that he had helped the Athenians to victory at Marathon (S. Osvald 1980, 262). He is often depicted as half animal,

with his shaggy goat's hindquarters and legs (A. Musić 1942, 75), and is usually shown as ithyphallic. He is also portrayed as a hairy, two-horned being with a lynx pelt on his back, carrying a shepherd's crook and his pipes. He is often equated with the Roman Faunus (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 430) and Silvanus (for the latter see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 383). He loved song, dance, music and fun (N. A. Kun 2004, 94), and had the gift of prophecy, the secret of which he taught to Apollo (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). One of his distinctive features was his protection of bees (S. Osvald 1980, 261). Another was the fear, often sudden and inexplicable, that would seize him. The Greeks called this "panic," the term still used to this day (S. Osvald 1980, 262).

There is a wealth of mythological stories about Pan. As a god associated with hunting, he gave hunting dogs and bitches to Artemis (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 54). Being so skilled with the pan pipes, he is associated with the Aglaurides, who danced to his music (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 5). He passed on his musical skills to the shepherd Daphnis, son of Hermes, teaching him to play the pipes (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 105). His remarkable musicality is also corroborated by the fact that Euandros, a mortal son of Hermes, who was also very musical, established several cults in Latium, including one dedicated to Pan (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 148). Pan is also connected with fertility, and thus associated with Demeter, who hid from Poseidon in a cave, causing the earth to become infertile. Pan discovered her hiding-place and told Zeus, who persuaded her to restore fertility to the earth (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 110). In his capacity as protector of shepherds and flocks (N. A. Kun 2004, 93, with note 63) he is remembered for reminding the arrogant Kerambos to bring his flocks down from the mountain before the coming severe winter set in. Kerambos ignored him, and was punished for that and other insults he had directed at the gods (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 200). The name Pan is also associated with the famous Midas

(for whom see: N. A. Kun 2004, 92-93), who became a worshipper of Pan, living with him in the woods. He was present when Pan challenged Apollo to a trial of musical skill, which Apollo won, but Midas challenged the decision (N. A. Kun 2004, 95). Apollo (for whom see: N. A. Kun 2004, 38-45) punished him by giving him the ears of a donkey (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 264). In the story of Psyche and Cupid, Pan is said to have advised her how to regain his affections (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 366).

In Bosnia and Herzegovina the cult of Silvanus is almost identical to that of Pan, both iconographically and in the features with which he is associated (V. Paškvalin 1964, 151-155). It is said that this Italic name was in fact applied to an ancient Illyrian divinity. The forty or so monuments to the cult of Silvanus found throughout Bosnia and Herzegovina attest to both his indigenous origins and the Romanization of his name. The major concentration of these monuments is in Glamoč municipality, but there are also several in the Bihać area, central Bosnia, Herzegovina, and the Srebrenica area (E. Imamović 1977, 81-82). Syncretization of this kind, particularly in the case of Silvanus, has been identified elsewhere in the province of Dalmatia (Lj. Perinić 2015, 79-89, idem 2015 a, 215-228, M. Sanader 2008, 177-179).

Silvanus was worshipped throughout the Roman Empire (P. F. Dorsey 1992, 68-71), particularly in the provinces of Dalmatia and Pannonia (Lj. Perinić-Muratović 2008, 191-230 and 286-290). Monuments have been found in present-day Serbia, Macedonia, Montenegro, Gaul, Africa, Syria and elsewhere. Silvanus was the most popular god among the poor of Rome, the protector of carpenters, grain merchants, and all those associated in some way with woodland trades. He was also worshipped by gladiators, hunters, slaves and colonists. An important difference, however, is that the Italic Silvanus was depicted as protector of fields and husbandmen, lacking any features in common with the Greek Pan. A study of monuments with iconographic content leads to the general

conclusion that many peoples had a local divinity associated with flocks, woods, pastures and vegetation, and that as they came under Roman rule, that local divinity would be equated with and renamed Silvanus (for Silvanus, see: E. Imamović 1977, 55-82). In Bosnia and Herzegovina too, several monuments have been found, dedicated to Silvanus but with the typical iconographic features suggesting Pan: the pan pipes, the pedum, a goat, and tree branches. Silvanus is depicted on indigenous monuments as a woodland deity. Ancient monuments in Arcadia, where Pan originated, bear anthropomorphic images of him. It was only later that he acquired his theriomorphic character, acquiring horns, the hindquarters and legs of a goat, and cloven hoofs instead of feet. It was in this very form that Silvanus was depicted in our part of the world. (E. Imamović 1977, 56-58). These iconographic features reveal his close similarity to the Greek Pan, but the epigraphy specifically names Silvanus (M. Sanader 2008, 178).

The bronze figurine which is the subject of this paper is of Pan with his typical attributes: the shaggy hindquarters and legs of a goat, the robust, markedly hairy body, the shepherd's crook or pedum in his right hand and the pipes in his left, and with erect phallus. The hair on his horned head is long, as is his beard (catalogue no. 1, Tab. 1, fig. 1). It is on account of the phallus that we believe the figurine is of the Greek Pan, not of Silvanus.

Regardless of this opinion and the iconography, one should not exclude the possibility of the *interpretatio romana*, common in a religious context and in particular in the case of Silvanus (Lj. Perinić 2015, 79-89, idem 2015 a, 215-228), with his marked similarity to Pan, as well as to other woodland deities (B. B. Plemić 2012, 47-60).

The custom of worshipping deities in the form of small bronze figures was common in various cults among the Romans, as attested by numerous finds (various authors 1997, 33-40). As a result, and given the absence of an archaeological context, the figurine could

date from the 2nd and 3rd centuries; an earlier date is unlikely, being a period of consolidation and the establishment of Roman rule. In late antiquity, on the other hand, Christianity was already dominant in provincial society. The proposed date thus fits both the known state of affairs and the presence of Greeks serving as officials in Domavia.

Anchor fibula (Cat. no. 2, Tab. 1, fig. 2)

Fibulae are another very common find at Roman sites. In various forms, they originated as far back in time as the Bronze Age. Their manufacture, type and manner of use were directly related to the way people dressed, as well as to the climate in which they lived. A fibula was used to fasten clothing at the shoulders or chest. Even after the invention of buttons, fibulae remained in use, but now only as part of a jewellery set, though in Roman times they had not only been purely functional, but had also served as decoration. Several different forms and types evolved, characteristic of various parts of the world and time periods (I. Drnić – A. Tonc 2014, 181-214) and social status (A. Busuladžić 2014, 10). This bronze anchor fibula was a chance find in Srebrenica.

The basic typological feature of this type of fibula is the anchor-shaped bow, which has a flange on each side of the head, forming a shallow downwards-curving U-shape like that of an anchor (S. Petković, 2010, 105-115). These fibulae were usually made in two parts; the head has a spring cover, below which is a spring with the spring chord at the front, and a wide spring plate (A. Busuladžić, 2014, 96).

The origins of anchor fibulae are to be found in strongly profiled fibulae, as an expression of local needs and interpretations (A. Jovanović, 1978, 78, S. Petković, 2010, 76). The widest part of the bow became still wider, creating the characteristic anchor shape. Fibulae of this type are typical of the provinces of Pannonia (E. v.

Patek, 1942, T. VIII, fig. 15, T. IX, fig. 9), Dacia (I. H. Crişan, 1959, 353, D. Popescu 1938, 242, fig. 6 and 7), Thracia (И. Великов, 1933, 407) and Dalmatia (S. Ivčević, 2011, 171). They are far less common in northern Pannonia than in the south. According to E. v. Patek, anchor fibulae originated in the Thracian-Illyrian region, but with the Thracian influence the stronger (E. v. Patek, 1942, 100; I. Čremošnik, 1963, 119). They were often worn with decorative extensions, as attested in several instances (I. Popović, 1996, 142 – 15).

These fibulae were probably worn from the 1st to the 3rd century (S. Ivčević, 2011, 171, D. Bojović, 1983, 45). Many examples of this type of fibula have been found in Serbia (S. Petković, 2010, 105-115, D. Bojović 1983, 45), Croatia (R. Koščević, 1980, T. XX, fig. 149), the Bosnian Posavina Sava valley region, (A. Busuladžić, 2014, 178, fig. 107), and throughout Bosnia and Herzegovina (A. Busuladžić, 2010, 83-88, C. Patsch, 1910, 197, fig. 36; N. Miletić, 1963, 21, 23, 24, 25 and 27 fig. 2), with features that suggest their classification into a number of variants.

Silver coins (Cat. nos. 3 – 12, Tab. 2, figs. 3 – 12)

Based on chronology and the social context, Roman coins fall into two major groups: those of the Republic, and those of the Empire. Roman coins of the Republic were struck under the supervision of a collegium, and often bear images of political or military events, as well as mythological scenes or images of prominent figures. Even this early, coins were struck in bronze, silver and gold, with gold coins first appearing relatively late, circa 87 BCE. Silver coins were issued at a nominal value greater than that of their metal content. As well as solid silver coins, a series of bronze coins merely plated with silver was also issued (J. Babelon 1970, 90-95).

In the later Roman Empire the state took steps to retain public confidence in the coinage, which had become an integral part of the economy and trade. In times of crisis, gold and silver coins were issued only for the military. There were frequent changes relating to the right to supervise the minting of coins, which relatively frequently passed into the hands of three crucial but different political factors: the ruler, the Senate and insurgents, who often seized the opportunity to issue coins. The Empire saw major fluctuations in the issuing of coins, their nominal value, the materials used and their actual weight. There were cases when the system went bankrupt, and coins in circulation were often devalued. Silver coins were in a constant state of stagnation. Many Roman rulers sought to introduce reforms to consolidate the flow of money, with major reforms carried out by the emperors Valerian, Diocletian and Constantine.

Iconographic analysis of Roman coins reveals the range of images they bore. Coins also bore inscriptions, such as the official titles of rulers or their dynasties – titles such as Augustus, Caesar and Imperator. Other words and abbreviations would be added to denote such features as their victories or origins (M. Bonačić Mandinić 2007 and 2008). It was very common for epithets to be added to the names of rulers who had been proclaimed divine. Members of the imperial family also frequently had the right to be portrayed on coins; names and figures that remain familiar to us as a result include Fulvia, Octavia, Livia, Antonia, Domitia, Agrippina, Plotina, Etruscilla, Fausta and many more (M. Bonačić Mandinić 2008, 12, 18, 24-26, 32, 44, J. Babelon 1970, 96-104).

Also common were scenes from Roman mythology and religion. The Roman pantheon, Jupiter, Juno, Mars, Neptune, Minerva, Mercury, demigods and the heroes Achilles, Aeneas and Aesculapius were the gods and heroes most commonly portrayed (J. Babelon 1970, 105-106). Deified rulers were often depicted in a religious context but against a political background. Also significant

were symbolic scenes and inscriptions of an apotropeic nature. Images and inscriptions of a cornucopia, scales, ears of grain, palm branches, olive branches, symbols of immortality or of generosity, short prayers for the good fortune of the emperor's reign: these were just some of the images and inscriptions to be seen on Roman coins. Provinces that had been conquered also had their own symbolic insignia. Numismatics is a valuable aid to the study of military history, since Roman legions also featured on them. Coins were also the ideal medium in which to depict major architectural monuments, buildings, triumphal arches, amphitheatres and so on (J. Babelon 1970, 108-116).

This paper records ten silver coins found in Srebrenica municipality (catalogue nos. 3 – 12, Tab. 2). Unfortunately, the poor-quality photographs preclude an accurate analysis. The absence of obverse and reverse in each case also makes it difficult to analyze them. The author of this paper has not had the opportunity to contact the owner, so that these photographs are the only documentary evidence of them. The limited scope provided by a study of the photographs suggests that they were in circulation no later than the early 3rd century. A superficial iconographic analysis, and the presence of a beard on some, suggest a likely date of the early 2nd century and the emperor Hadrian (M. Bonačić Mandinić 2007, 84, H. A. Seaby 1968, 94-211) to Septimus Severus (H. A. Seaby 1969, 1-51). Roman coins of this period have also been found in other, neighbouring provinces of the Empire (A. N. Crnobrnja 2008, 14-15). The image of an elephant on one reverse suggests that this coin at least may be of earlier date, during the conquest of this region (H. A. Seaby 1967, 20-21).

It may be stated with confidence that such coins are represented in Skelani, and that they confirm the importance of the whole area and the frequent use of this type of coinage (B. Radić – B. Vujinović 2016).

UDK 94

ISSN 2303-7539

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

3

HISTORIJSKA MISAO, GOD. III, BR. 3, 1-470, TUZLA, 2017.